

PROLEGOMENE

Puterea limbajului și limbajul puterii¹

Locul spiritului. – Cuvintele cu care fiecare operează sînt mai mult sau mai puțin pietre la dispoziție conștiinței. Sintaxa este însă ceva subliminar. În ierarhia existenței spiritul este situat între cuvinte și sintaxă: el domină cuvintele, dar e dominat de sintaxă.

BLAGA

Înapoi la Confucius

Este demult un poncif faptul că, în veacul trecut, *limbajul și istoria* au însemnat marile provocări ale cunoașterii umane. Nu este vorba de limbajul artificial (unde distincția limbă-limbaj rămîne ambiguă, dacă nu inoperantă²), ci de acel limbaj înțeles ca facultate (sau aptitudine) specifică omului (*id est*: limbajul articulat) și care vrea tot mai mult să se diferențieze de primul. O problemă căreia performanțele tot mai incredibile ale inteligenței artificiale (AI) vor trebui să-i afle unele soluții.

Sîntem, de ceva vreme, într-o anume criză de identitate, a noastră dar și a comunității care se *cuminecă* din același sistem de semne numit limbaj. Mai mult, se pare că, odată cu tendințele acaparatoare de „uman” ale AI-ului, identitatea omului e amenințată de precaritate, chiar dacă, cu fiecare creație de excepție, el se bucură copilărește de asemenea extensii ale forței sale de a stăpîni lumea.

Și ne pîndește astfel, parcă neîncetat, nevoia resimțită cîndva de Confucius care, întreat de un discipol care ar fi prima sa preocupare dacă ar fi chemat să ia parte la conducerea treburilor publice, a spus:

„Înainte de toate ar trebui restabilit limbajul (sau corectate denumirile). Esențialul este să numești corect lucrurile. Dacă denumirile nu sînt corecte, cuvintele nu se mai potrivesc. Dacă cuvintele nu se mai potrivesc, treburile statului merg prost. Dacă treburile statului merg prost, nici riturile și muzica nu mai pot înflori. Dacă riturile și muzica nu mai pot înflori, judecățile și pedepsele încetează să mai fie drepte. Dacă judecățile și pedepsele încetează să mai fie drepte, poporul nu mai știe cum trebuie să se poarte.”

Faimoasa, peste veacuri, teorie a „denumirilor corecte” ne dezvăluie în fond cît de exacte sînt raporturile noastre cu limbajul; altfel spus, ce sensuri logice are o atare

¹ Textul a avut și o primă variantă în engleză: Ion Dur, „Language and power. Between Confucius and Maiorescu”, în *Significance and Interpretation within the Knowledge Based Society. Anthropology and Cultural Studies, Psychology*, Iași: Editura Institutul European, 2012.

² v. și mai vechea constatare a lui Solomon Marcus: *Provocarea științei*, București: Editura Politică, 1988, pp. 283–284.

relație, dar și ce înțelesuri morale și politice ascunde. Gînditorul chinez știa foarte bine că modul în care este condusă o societate, ordinea și armonia acesteia depind fundamental, toate, de *corectitudinea limbajului*. Iar această din urmă sintagmă este secretul care ne dezvăluie drumul spre real (sau realitate) și, prin asta, spre sensul istoriei.

Ar fi inadecvat să credem că anticul Confucius se simțea provocat de limbaj. El intuia însă că între cuvinte și lucruri este o relație mult mai profundă decît lasă să se întrevadă aparențele. Ca și Ecclesiastul, afla în cuvînt o alianță cu fapta; ordinea discursului, a cuvintelor era condiționată de o altă ordine: cea a lucrurilor. O asemenea endosmoză dintre cuvinte și lucruri este de tot evidentă mai cu seamă atunci cînd facem ceea ce s-ar putea numi o anatomie a minciunii.

Într-o astfel de structură, limbajul are natura unui palimpsest: sub coaja sensurilor dezvăluim intima legătură a cuvintelor cu lucrurile pe care le numesc și denumesc.¹ Iar cuvintele sînt cele cu care noi construim propoziția, semnul lingvistic al identității ființei umane. Poate părea simplu – nicidecum însă simplist – dar vom spune că sensul istoriei de care tocmai aminteam este cel indus de banala *propoziție*.

Știm ce constata, în judecățile sale despre propoziție, Wittgenstein, unul dintre cei mai importanți filosofi ai limbajului: „Propoziția nu este un amestec de cuvinte. (După cum nici tema muzicală nu este un amestec de tonuri.) Propoziția este articulată și *arată* sensul. *Dacă* este adevărată, propoziția *arată* cum stau lucrurile. Și *spune* că lucrurile stau astfel.”²

Dar marca propoziției este, mai e nevoie să o spunem?! elementul definitiv și pentru un *discurs publicistic*. Tocmai prin mijlocirea propoziției putem ocoli canteroasa ambiguitate: ambiționînd să descrie complet realitatea, propoziția o poate reduce la „da sau nu”. Ceea ce, pentru un gazetar, ar însemna să afirme sau să nege ceva despre real, situîndu-se întotdeauna dincolo de liziera confuziei, a atitudinii cețoase, fumigene și fumegînde. Și o poate face dacă este respectată o regulă deopotrivă a bunului simț lingvistic și a unei minime exigențe ce caracterizează o așa numită *situație de comunicare*: „O propoziție trebuie să comunice cu expresii vechi un sens nou.”

La care trebuie adăugată și o condiție indispensabilă declanșării actului de comunicare: exprimăm întotdeauna clar ceva care a fost gîndit clar: „Tot ceea ce poate fi gîndit în genere poate fi gîndit clar. Tot ceea ce se poate exprima, poate fi exprimat clar.”³ „Logica, spunea tot Wittgenstein, *precede* orice experiență a faptului că este *așa*. Ea este înaintea lui «cum», nu înaintea lui «ce».”; și încă: „Logica este transcendențială.”

Să fixăm sensul care ne interesează:

„Propoziția își *arată* sensul.

Dacă este adevărată, propoziția *arată* cum stau lucrurile. Și *spune* că lucrurile stau astfel.”⁴

¹ Nomothetul („dătătorul de nume”) sau onomaturgul („creatorul de nume”) din dialogul platonice *Cratylus* nu este decît expresia legăturii (a botezului) dintre „cuvinte” și „lucrurile” cărora le dau nume; vezi Platon, *Opere*, III, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.

² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Traducere, Cuvînt introductiv și note de Al. Surdu, București: Editura Humanitas, 1991, v. p. 54, 58.

³ *Ibidem*, p. 63.

⁴ *Ibidem*, p. 57.

In-formarea sau intrarea în formă

Într-o conferință radio rostită în toamna lui 1943, Noica încerca să reabiliteze sensul noțiunii de „informație”¹. Statutul de atunci al informației era unul clasic: ea constituia un mod de a-ți proteja ființa, de a-i da stabilitate și siguranță, reprezenta alternanța prin care se asigură hrana zilnică, „narcoticul” de fiecare zi: „Să știi ceva, chiar inexact, dar să știi.”

Exista și există încă, în această nevoie, ceva și din semnul prețurii pentru ascendența nobilă a cuvântului informație, pe care o vom analiza numai decît. O noblețe care a pălit însă cu vremea, căci noțiunea s-a îndepărtat cumva de propria-i matcă. Informația a devenit, după ce am trăit o greu de uitat epocă a dezinformării, un termen oarecum demonetizat; e un cuvînt pe care-l folosești de dimineața și pînă seara ori de cîte ori îți lipsește ceva pentru ca un mecanism, oricît de neînsemnat, să facă clic.

Numai că informația, sublinia și Noica, e mai mult decît un banal opiu pentru pragmatismul nostru cel de toate zilele. Aceasta închide în propria-i ființă ideea de *formă*. Cu acest înțeles, mult mai profund, noțiunea capătă astfel gravitate: „Nu orice lucru te poate informa. Te informează ceea ce are o formă, ceea ce îți poate trece forma lui și poate stăruii în tine prin forma sa proprie.” Asta semnifică, de fapt, la începuturile sale, cuvîntul a informa, și anume „a da formă, a modela, a întruchipa”. Spus cu alți termeni: a inventa sau a plăsmui o formă, dar și a modela forul interior al cuiva, a-l educa, a-l instrui.

Informația, așadar, a avut în copilăria ei statutul unui verb, adică ea presupunea acțiune. Substantivarea – *id est*: trecerea la știre, la informație în sensul comunicațional al termenului – a însemnat, se pare, un proces de sărăcire, responsabil pentru enormele și irecuperabilele pierderi de sens survenite în timpul comunicării. Atunci cînd rostul unui cuvînt al limbii este parțial deturnat, cuvîntul ca atare se poate răzbuna. Limba, care nu are locuitor și, riguros vorbind, nici sinonime, nu suportă să-i batjocorești rolul ei de stăpînă a omului, ea nu acceptă, nici măcar pentru o clipă, nefiresca ipostază de servitor.

Cum se răzbună – dacă nu cumva s-a și răzburat – informația pe noi? Convertindu-și semnul și sensul, avînd un alt scop decît acela de a ne in-forma, de a ne da o formă, dacă se poate dintre cele mai bune. Informația are o morală proprie înscrisă în modul ei de întrebuițare: ne poate și dez-in-forma, adică ne poate de-forma. Și nu numai că poate, dar o și face cu asupra de măsură².

*

Etica informației pare să fi împrumutat o logică binară tocmai de la felul de a fi al omului. Pentru că oamenii sînt buni și răi, informația are și ea un chip cu două fețe: una a binelui și alta dinspre care ne privește răul. Iar dacă este așa, înseamnă că, oricare ar fi starea informației, ea nu se poate dezlipi de ideea formei. În orice clipă, prin orice informație noi migrăm prin și printre zeci și sute de forme care lasă ori nu ceva în Forma noastră, în forul nostru interior.

¹ v. „Formă, formare, informare”, Constantin Noica, *Echilibrul spiritual. Studii și eseuri, 1929–1947*, București: Ed. Humanitas, 1998, pp. 347–352.

² v., între altele, cartea lui Henri-Pierre Cathala, *Epoca dezinformării*, Editura Antet, f. a.

Vorbind sau vorbindu-ni-se despre ceva, simțim într-un fel cum intrăm într-o anumită formă, pe care, de cele mai multe ori, o constatăm chiar fiziologic și de care, dacă nu ne place, vrem să scăpăm imediat. Și spunem atunci partenerului nostru de dialog să înceteze, să nu mai vorbească despre ceva. O facem și pentru că există riscul ca forma aceea să nu mai plece din noi, să ne contamineze inevitabil și iremediabil.

Este limpede, credem, că viziunea adecvată asupra procesului de comunicare înseamnă renunțarea la înțelegerea mecanică și reduționistă a acestuia ca fiind, aproape exclusiv, transport – adică: transmitere – de informații. Ne interesează, într-un atare mecanism, o structură, o formă, o rețea de raporturi și relații, o totalitate funcțională (care nu poate fi suma unor părți). Sîntem, cu toate aceste ipoteze de lucru, în proximitatea descrierii pe care Școala de la Palo Alto, în buna descendență a altor școli, o face procesului comunicării umane¹.

Forma la care trimitea Noica nu reprezenta însă corespondentul celei din *gestaltism*, cu care, aparent, ar putea fi confundată din unghiul unor trăsături ale sale; după cum nu vom identifica în această noțiune *forma aristotelică* travestită, în ciuda unei mari și adînci înrudiri recunoscute chiar de filosoful de la Păltiniș. Locul de unde țîșnesc vectorii de lumină ai formei noiiciene este situat undeva „între”, o poziție care privilegiază întregul și tot ceea ce duce la întregire. Poate tocmai de aceea, în conferința sa din 1943, Noica nu ne surprinde cu finalul acesteia. El ne întorcea, melancolic, privirea spre o altă formă, una mai simplă și nu atît de lacomă. „Nu vă informați prea mult”, sugera el atunci. Și continua: „Nu vă informați prea mult nici asupra actualității imediate, cum nu trebuie s-o faceți excesiv și în toate direcțiile nici în materie de cultură. Și într-un caz și în altul riscați să primiți mai multe forme decît încap într-o viață sufletească bine echilibrată. (...) Nu vă lăsați schimonosiți – asta aș fi vroit să spun”², încheia, pe un ton senin, tînărul Noica.

Informația și vulgul

S-ar putea afirma, așadar, că informația a ajuns să reprezinte ceva de tot banal: ea vine de oriunde și oricînd, numai să ai, cum se spune, ochi de văzut și urechi de auzit. Ochiul și urechea ajung să fie criteriile existenței și ale adevărului, la-ndemîna oricui, a celor mulți, a vulgului. *A fi înseamnă astfel a fi perceput*, cum spunea un filosof: adică a fi văzut sau a fi auzit. E rău? E bine?

Să nu ne bucare tendința informației de a fi ubicuă, adică pretutindeni? Și de ce să vedem în prezența inevitabilă a informației ceva derizoriu, de vreme ce noi, ca ființe legate intim de sens, nu putem practic trăi fără seva vitală pe care ea, informația, ne-o picură clipă de clipă în gînd?

Jean Baudrillard vorbește însă de unele excrescențe ivite pe corpul mass-media³, de magia neagră și de obezitatea acesteia. Chiar dacă autorul trăia și vorbea din spațiul

¹ Lucien Sfez, *O critică a comunicării*, București: Editura Comunicare.ro, 2002, cap. „Tentația pentru *Creatură*”, pp. 165–211; Nicoleta Corbu, „Școala de la Palo Alto: o axiomatică a comunicării”, în *Istoria comunicării*, volum colectiv coordonat de Paul Dobrescu, Alina Bîrgăoanu, Nicoleta Corbu, București: Editura Comunicare.ro, 2007, pp. 351–368.

² Constantin Noica, *op. cit.*, p. 352.

³ v. *Paroxistul indiferent. Convorbiri cu Phillippe Petit*, Editura Idea Design & Print, 2001.

francez, observațiile sale au o bătaie lungă și constituie deopotrivă umbra celor petrecute, din păcate, și în media din România postdecembristă. Într-adevăr, după ce presa scrisă și audio-vizualul au suferit, rînd pe rînd, de dorința pantagruelică de informație, de curiozitatea maladivă după senzațional, vulgar și obscen, după ce au mai cunoscut și epidemia baronilor, acestea au devenit dintr-o dată obeze, cu acute reflexe de belferism, cu predispoziții pentru o anume magie neagră și, mai mult, „cîinele de pază” a început să sufere de boala lui Bazedow: i s-au bulbucat ochii de atîta privire ațintită spre Putere, a avut palpitații și a fost extrem de nervos.

Situația pare similară cu aceea constatată, cu multe decenii în urmă, de Noica: „ne informăm, adică deschidem ziarul, deschidem radioul și căpătăm o veste. Nici măcar nu mai căutăm: vine vestea, vine informația peste noi. E destul să apăsăm pe un buton”. Și butonul poate fi cel al unui radio, cel de pe telecomanda unui televizor sau tastele unui computer/ telefon smart, locuri unde are, deocamdată, viză de flotat ChatGPT și toată ceata ce-l va urma. Iar cel ce butonează este unu și același om, chiar dacă se cheamă: „omul catodic”, „homo videns” sau întruchiparea originară din care se trag cei doi: „homo (s)zapiens”.

Tocmai pentru cel din urmă, media, prin nișa jurnalismului de știință, și-a propus un discurs vulgarizator, unul care să convertească pe înțelesul vulgului (văzut ca public țintă) sensurile informației științifice. Începe de fapt povestea insolită (un amestec de gravitate și comico-tragic) și drumul atît de întortocheat al opoziției sau, dimpotrivă, al alianței dintre comunicarea științei și comunicarea științifică (atunci cînd nu se întîmplă să intervină, perturbator, factorul politic în procesul comunicării informației științifice).

O gîlceavă ne-sfîrșită

Despre limbaj, s-a vorbit în varii moduri și, desigur, în diferite „limbaje”. Și s-a discutat nu atît despre *sintaxa* acestuia, fără de care propoziția nu s-ar fi născut, cît despre *semantică* (legăturile semnelor lingvistice cu elementele al căror sens îl poartă - substanța lor) și *pragmatică* (raporturile limbajului cu utilizatorii lui). Semn și referent, sens și semnificație sînt binoamele de care aproape că s-a făcut uz și abuz nu doar în ultima parte a veacului trecut.

Rămîn însă încă multe necunoscute ale substanței limbajului și ale statutului pe care-l au noțiunile în raport cu percepția umană. Se pare că Evul Mediu s-a prelungit pînă la noi prin felul belicos în care a pus problema „universaliiilor” (ce relație există între individual și general; cearta dintre ceea ce s-a numit realism și nominalism era în jurul *noțiunilor*: acestea, noțiunile, sînt doar niște nume sau sînt reale?). Frege și Peirce sînt doar doi dintre cercetătorii care au încercat să găsească soluții în acest sens.

Dar ceea ce ne interesează cel mai mult este *funcția de comunicare* pe care o are limbajul, o funcție a cărei prioritate în raport cu altele a fost contestată¹. Știm triunghiul propus de K. Bühler încă din 1933 (*emițător-mesaj-destinatar*), căruia, ulterior,

¹ v. și: Solomon Marcus, *Provocarea științei*, București: Editura Politică, 1988, p. 331.

R. Jakobson i-a mai adăugat trei instanțe: cod, canal și context (referent), după cum știm și cele șase funcții ale comunicării: *expresivă, poetică, conativă, metalingvistică, fatică și referențială*.

Lucrurile ar fi fost însă relativ simple dacă nu s-ar fi conturat, dincolo de ipoteza semiotică a lui Jakobson, și o teorie matematică și inginerescă a informației și comunicației, unde apar idei și nuanțe noi¹, alternantă elaborată îndeosebi de Cl. Shannon prin 1948. Este interesant de văzut că acesta își centra analiza nu atât pe informația semantică, așa cum proceda Jakobson, cât pe informația selectivă (de aceea nu vom întâlni la el funcția referențială a comunicării). Shannon va adăuga, mai întâi, trei elemente: transmițătorul, receptorul și zgomotul (imaginea comunicării telefonice este ilustrativă în acest sens), cărora le vor corespunde trei funcții: de codificare, decodificare și perturbare a mesajului.

La toate acestea trebuie adăugate achizițiile venite mai apoi dinspre filosofie, logică și semiotică (Peirce, Frege, Carnap și alții), prin deosebirile dintre intensiune sau sens (*Sinn*) și extensiune sau referent (*Bedeutung*), cum le numește Frege. „În mod corespunzător, putem defini două funcții: intensională (sau conceptuală) și extensională (sau referențială). Comunicarea la copii pornește prin a dezvolta funcția extensională și treptat, printr-un proces foarte lent, care durează mulți ani, se ridică la funcția extensională”² (este investigația făcută de Jean Piaget și discipolii săi).

Psihiatria a adăugat însă, și ea, procesului comunicării o componentă nouă: observatorul și funcția pe care o generează acesta: aceea de observare sau funcția terapeutică.

Iată că procesul comunicării ni se poate dezvălui printr-o imagine puțin mai complexă, și anume: ca un ansamblu format din unsprezece elemente [emițător, transmițător, mesaj, receptor, destinatar, cod, canal, zgomot, sens (intensiune), referent (extensiune) și observator] și care își revendică unsprezece funcții corespunzătoare [expresivă, de codificare, conativă, metalingvistică, fatică, perturbatoare, de conceptualizare (intensională), referențială (extensională) și terapeutică (de observare)]. Este important de reținut că orice proces de comunicare conține deodată toate cele unsprezece componente și funcțiile aferente, ceea ce diferă fiind ierarhia lor și felul în care interacționează; sînt situații care pot fi benefice sau, după caz, nefaste pentru comunicare: de pildă, funcția expresivă intră uneori în contradicție cu funcția referențială sau, dacă o vom lua pe cea din urmă, se poate constata că aceasta acționează negativ asupra funcției intensionale; toate asemenea interacțiuni și interferențe generează în fapt un proces de comunicare inevitabil grevat de paradoxuri.

Propoziția și criza de identitate

Să rămînem, pentru a avea identitate clară, tot în spațiul propoziției. Chiar și tautologia și contradicția pot fi gândite și exprimate clar, numai că acestea – în raport cu propoziția – sînt lipsite de sens („Nu știu, de exemplu, nimic despre vreme, dacă știu

¹ *Ibidem*, pp. 331–335.

² *Ibidem*.